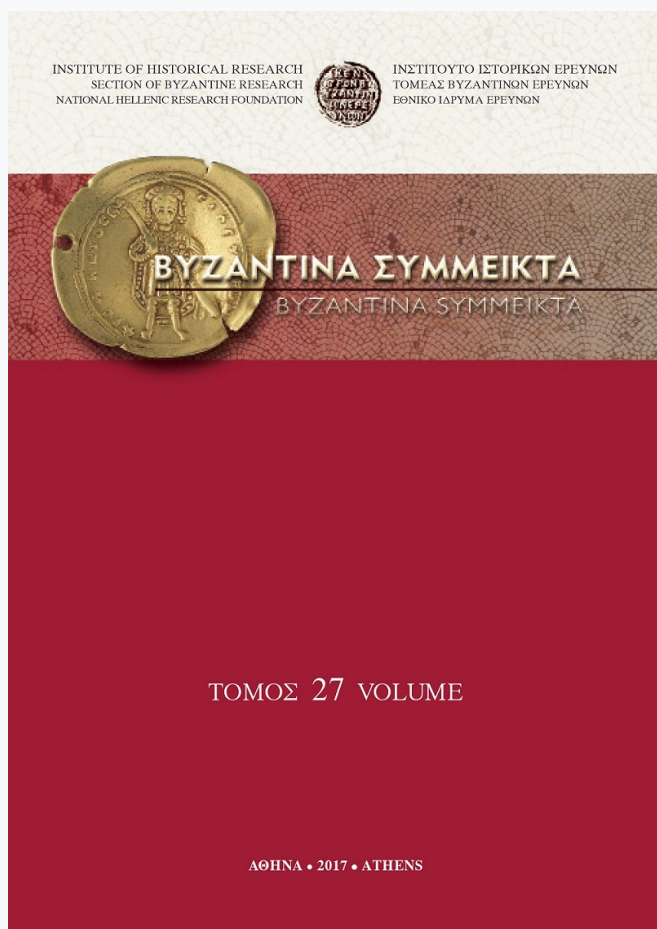

Byzantina Symmeikta

Vol 27 (2017)

BYZANTINA SYMMEIKTA 27

Βιβλιοκρισία:ΕΙΡΗΝΗ - ΣΟΦΙΑ ΚΙΑΠΙΔΟΥ (έκδ.), Θεοφύλακτος Αχρίδος, Μαρτύριο των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριούπολης, Εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2015, 288 σελ.. ISBN 978-960-6736-19-3

Κωνσταντίνος ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.14657](https://doi.org/10.12681/byzsym.14657)

Copyright © 2017, Κωνσταντίνος ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ Κ. (2017). Βιβλιοκρισία:ΕΙΡΗΝΗ - ΣΟΦΙΑ ΚΙΑΠΙΔΟΥ (έκδ.), Θεοφύλακτος Αχρίδος, Μαρτύριο των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριούπολης, Εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2015, 288 σελ. ISBN 978-960-6736-19-3. *Byzantina Symmeikta*, 27, 403–411. <https://doi.org/10.12681/byzsym.14657>

ΕΙΡΗΝΗ-ΣΟΦΙΑ ΚΙΑΠΙΔΟΥ (έκδ.), *Θεοφύλακτος Αχρίδος, Μαρτύριο των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριούπολης*, Εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2015, σελ 288. ISBN 978-960-6736-19-3

Το παρόν βιβλίο της Ειρήνης-Σοφίας Κιαπίδου, επίκουρης καθηγήτριας στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, περιλαμβάνει την κριτική έκδοση, συνοδευόμενη από εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια, ενός πολύ ενδιαφέροντος πεζού αγιολογικού κειμένου του γνωστού λογίου Θεοφυλάκτου (τέλη 11ου / αρχές 12ου αι.), που δραστηριοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και αργότερα (1092) κατέλαβε τον αρχιεπισκοπικό θρόνο στη Βουλγαρία, με έδρα την Αχρίδα. Το έργο παραδίδεται από ένα μόνο χειρόγραφο (Baroccianus gr. 197) και φέρει τον τίτλο: *Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων ιε΄, τῶν ἐν Τιβεριουπόλει μαρτυρησάντων, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ δυσσεβοῦς Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου* (στο εξής: *Μαρτύριον*). Το θέμα του είναι το μαρτύριο δεκαπέντε ανδρῶν που μαρτύρησαν ἐπὶ αυτοκράτορος Ἰουλιανοῦ τον Νοέμβριο του 362 στην Τιβεριούπολη, ἐπειδὴ ἀρνήθηκαν να ἀποκηρύξουν τὴ χριστιανικὴ τους πίστι.

Ὡστόσο, ὁ Θεοφύλακτος ξετυλίγει τὸ νήμα τῆς ἀφήγησής ἀρκετὰ παλαιότερα, ἀπὸ τὴ διάδοση τοῦ λόγου τοῦ ευαγγελίου στὴ ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία, διαγράφοντας τὴ μακρὰ καὶ δύσκολη ὁδὸ που οδήγησε στὴν επικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπίσης, μετὰ τὴν ἐξιστόρηση τῶν σχετικῶν μετὰ τὸ μαρτύριο τῶν ανδρῶν, ὁ λόγιος σκιαγραφεῖ τὴν πορεία τῶν Βουλγάρων πρὸς τὸν ἐκχριστιανισμό καὶ κλείνει τὴν ἀφήγησή του μετὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς λατρείας τῶν δεκαπέντε μαρτύρων στὰ Βαλκάνια, μέσω τῶν θαυμάτων που ἐγέναντο στὸ ὄνομά τους. Συνεπῶς, ἡ «σκηνή» τοῦ Μαρτυρίου εἶναι νοητὰ ὅλη ἡ επικράτεια τῆς αυτοκρατορίας, ἐιδικότερα ὅμως ἡ περιοχὴ τῶν Βαλκανίων μετὰ ἐπικέντρο τὴ Βουλγαρία. Ἡ ἀλλιῶς, μετὰ τὰ λόγια τῆς Κιαπίδου: «[H] γραφὴ τοῦ Θεοφυλάκτου ἀποτελεῖ τὸ ἐπιθυμητὸ σημεῖο συνάντησής ἀνάμεσα στὴ βυζαντινὴ παιδεία τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὴ βουλγάρικη παράδοση τῆς Αχρίδος» (σ. 23)¹.

1. Ἡ ἀπόψη αὐτὴ θα μπορούσε νὰ ἀναπτυχθεῖ περαιτέρω, μετὰ τὴ βοήθεια ἐνός
BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 27 (2017), XX-XX

Το πόνημα διαιρείται σε τρεις ενότητες: Εισαγωγή, κείμενο με μετάφραση, και σχόλια. Στην πρώτη, η συγγραφέας παρέχει συνοπτικές πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Θεοφυλάκτου και στη συνέχεια παρουσιάζει τα διάφορα (ιστορικά, ειδολογικά και κριτικά) ζητήματα που σχετίζονται με το *Μαρτύριον*. Από αυτά τα ζητήματα, το περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η ειδολογική κατάταξη του *Μαρτυρίου*, που σχετίζεται άμεσα με την εποχή που συντέθηκε, η γλώσσα του, καθώς και θέματα που αφορούν στη στίξη του μοναδικού χειρογράφου που παραδίδει το κείμενο. Σε κάθε ένα από αυτά τα ζητήματα θα αναφερθώ εν τάχει.

Όσον αφορά στο χρονικό περίγραμμα και την ειδολογική κατάταξη, η Κιαπίδου σημειώνει ότι αφενός δεν καθίσταται δυνατή η ακριβής χρονολόγηση του *Μαρτυρίου* –άρα και η σχέση του με το έτερο αγιολογικό κείμενο του Θεοφυλάκτου, *Βίος καὶ πολιτεία ... τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος, ἐπισκόπου Βουλγάρων* (= *Βίος Κλήμεντος Αχρίδος*)–, αφετέρου δεν είναι σαφές σε ποιο ακριβώς λογοτεχνικό είδος αυτό ανταποκρίνεται, καθώς εμπεριέχει στοιχεία που παραπέμπουν, εκτός από την αγιολογία, στην ομιλητική και το ρητορικό εγκώμιο (σσ. 24-25). Σε κάθε περίπτωση, η σύνθεση του *Μαρτυρίου* τοποθετείται οπωσδήποτε μετά τη μετάβαση του Θεοφυλάκτου στην Αχρίδα (1092)², η μελέτη του όμως πρέπει να ενταχθεί στην ευρύτερη αγιολογική παραγωγή του 11ου και του 12ου αιώνα, που εμφανίζεται φθίνουσα στην Κωνσταντινούπολη και περισσότερο θαλερή στην περιφέρεια. Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ο Θεοφύλακτος, ως λόγιος της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας σχετίζεται τόσο με την πρωτεύουσα, όσο και με την επαρχία³.

χρήσιμου συγγράμματος που απουσιάζει από τη βιβλιογραφία της Κιαπίδου. Πρόκειται για το βιβλίο της Α. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των Βαλκανίων και του Βυζαντίου*, Θεσσαλονίκη 2014. Μια από τις βασικές θέσεις της Δεληκάρη είναι ότι η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας λειτουργούσε με τρόπο ενωτικό για τις διάφορες εθνότητες που αγκάλιαζε (βλ. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών*, 69-73). Θα είχε ενδιαφέρον να εξεταζόταν κατά πόσον το κείμενο του Θεοφυλάκτου εκφράζει παρόμοια αντίληψη.

2. Εκτενείς αναφορές στον Θεοφύλακτο σε σχέση με τη θητεία του ως αρχιεπισκόπου περιέχονται και στη ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών*, 113-120.

3. Βλ. S. A. PASCHALIDES, *The hagiography of the eleventh and twelfth centuries*, στο: S. EFTHYMIADES (επιμ.), *The Ashgate research companion to byzantine hagiography. Volume I: Periods and places*, Farnham - Burlington, 143-171, κυρίως 155 (αναφορά στον πιθανό διάμεσο ρόλο του Θεοφυλάκτου για την παράλληλη ανάπτυξη της αγιολογίας στην επαρχία) και 160.

Η γλώσσα του *Μαρτυρίου* χαρακτηρίζεται από τη συγγραφέα ως «κομψή αττικίζουσα» (σ. 24). Οπωσδήποτε, ο Θεοφύλακτος γράφει σε μια επιμελημένη λογοτεχνική διάλεκτο, δεχόμενος επιρροές από τη ρητορική και ενίοτε παραπέμποντας διακειμενικά στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, ωστόσο στο *Μαρτύριο* εντοπίζονται χωρία όπου φανερώνεται επιρροή και από την Κοινή, πράγμα εύλογο, τόσο λόγω του ίδιου του θέματος, όσο και από τις άφθονες λεκτικές και φραστικές αναφορές στην Αγία Γραφή. Αναφέρομαι κυρίως σε περιπτώσεις όπου αναβαθμίζεται ο ρόλος της μετοχής μέσα στο κείμενο, ενίοτε τείνοντας να προσλάβει ρόλο ρήματος. Για παράδειγμα: *Παρίτω δὲ καὶ ἑτέρα γυνή. Αὕτη μὲν γε ἀπὸ χώρας εἰς χώραν ἐλαυνομένη ἀκαθάρτῳ πνεύματι, καὶ μάλιστα τὰς ἐρημίας διώκουσα. Αὕτη ποτὲ ... τῷ τῶν ἁγίων προσῆλθεν νεῶ ...* (σ. 202, 1-5). Εδώ, η επανάληψη της επαναληπτικής αντωνυμίας (*αὕτη*) στη δεύτερη και την τρίτη πρόταση προσδίδει σχετική αυτονομία και στις δύο, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται ο ρόλος των μετοχῶν *ἐλαυνομένη* και *διώκουσα* στη μετάδοση του βασικού μηνύματος⁴.

Το τρίτο ζήτημα που αναδεικνύεται μέσα από την εισαγωγή του βιβλίου (σσ. 38-39), δηλαδή η στίξη του χειρογράφου (με τον τονισμό δεν θα ασχοληθώ), είναι και το πιο σημαντικό, καθώς στρέφει την προσοχή μας σε εξαιρετικά σημαντικές πτυχές του βυζαντινού πολιτισμού και ταυτόχρονα στις σύγχρονες εκδοτικές πρακτικές. Πιο συγκεκριμένα, η στίξη των βυζαντινῶν χειρογράφων απασχολεί όλο και περισσότερο τη σύγχρονη έρευνα, η οποία δίνει ιδιαίτερη προσοχή και έμφαση στον ρόλο των σημείων στίξης ως υποδείξεων για την ακουστική εκφορά / απαγγελία των έργων. Με άλλα λόγια, η βυζαντινή στίξη φαίνεται ότι είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον ρυθμό και κατ' επέκταση τη μεγαλόφωνη ανάγνωση, αλλά και τη νοηματική κατανόηση, του εκάστοτε κειμένου⁵. Συνεπώς,

4. Βλ. σχετικά Δ. ΧΕΙΛΑ-ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Προτασιακότητα και μετοχικές δομές στην Αλεξανδρινή και Μεσαιωνική Ελληνική, στο: Δ. ΘΕΟΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΝΤΟΥ – Χ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ – Μ. ΣΗΦΙΑΝΟΥ – Μ. ΓΕΩΡΓΙΑΦΕΝΤΗΣ – Β. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Σύγχρονες τάσεις στην ελληνική Γλωσσολογία. Μελέτες αφιερωμένες στην Ειρήνη Φιλιππάκη-Warburton*, Αθήνα 2003, 128-143.

5. Η συγγραφέας παραπέμπει (σ. 39, σημ. 44) σωστά στο άρθρο του D. R. REINSCH, *Stixis und Hören*, στο: B. ATSALOS – N. TSIRONI (επιμ.), *Actes de VIe colloque international de paléographie grecque (Drama, 21-27 Septembre 2003)*, Αθήνα 2008, 259-269, και στον τόμο: A. GIANNOULI – E. SCHIFFER (επιμ.), *From manuscripts to books / Vom Codex zur Edition. Proceedings of the international workshop on textual criticism and editorial practice for byzantine texts (Vienna, 10-11 December 2009)*, Βιέννη 2011. Ειδικά η συμβολή του

η Κιαπίδου πράττει σωστά που εν πολλοίς σέβεται και διατηρεί στην έκδοση τη στίξη του χειρογράφου, αν και δεν επεκτείνεται στη θεωρητική πραγμάτευση του θέματος στην εισαγωγή.

Η δεύτερη ενότητα του βιβλίου καλύπτεται από την κριτική έκδοση του *Μαρτυρίου*, συνοδεύα μετὰφρασης. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το κείμενο παραδίδεται από ένα μόνο χειρόγραφο. Έχει γνωρίσει τρεις εκδόσεις στο παρελθόν, που σχολιάζονται στις σελίδες 34-38 (Finetti, Gautier, Iliev, ενώ υπάρχουν και οι κριτικές παρατηρήσεις του Maslev), οι δύο εκ των οποίων (Gautier, Iliev) είναι σχετικά δυσεύρετες – η έκδοση Finetti κατ' ουσίαν αναπαράγεται στον τόμο 126 της *Πατρολογίας* του Migne. Από αυτή την άποψη, η παρούσα έκδοση καθιστά το *Μαρτύριον* για πρώτη φορά στη σύγχρονη εποχή προσιτό στο ευρύ κοινό, φιλοδοξώντας παράλληλα να το αποκαταστήσει στην καλύτερη δυνατή μορφή του⁶. Πράγματι, η μελέτη της νέας έκδοσης του *Μαρτυρίου* φανερώνει την προσεγμένη δουλειά που έχει γίνει συνολικά, με την Κιαπίδου αφενός να επιλέγει τις σωστές *emendationes* των προηγούμενων εκδοτών (συνηθέστατα του Gautier), αφετέρου να προτείνει δικές της βελτιώσεις, που συνήθως κρίνονται ως επιτυχημένες.

Δύο παραδείγματα:

– μελλόντων τῶν ἀγίων καὶ τὰ ἐφεξῆς συνείρειν καὶ πλατύτερον διηγήσασθαι (σ. 126,42): Καλύτερη η γραφή *συνείρειν* που προτείνει η συγγραφέας («να συνδέσουν τα επόμενα με τα προηγούμενα, να συνεχίσουν») από το *συνέρειν* του Gautier και το *συνερεῖν* του χειρογράφου.

– Ἀθρόως οὕτως (σ. 176,6): Σωστή η διόρθωση του *οὕτως* από το *οὔτως* του Gautier και του Iliev (το χειρόγραφο παραδίδει *οὕτως*). Το *ἀθρόως οὕτως* με τη σημασία του «έτσι ξαφνικά» απαντά και σε άλλους βυζαντινούς συγγραφείς⁷.

REINSCH στον δεύτερο τόμο [Palinodien eines Editors (Matthaios von Ephesos, Kritobulos von Imbros, Anna Komnene), 175-184] είναι πολύ χρήσιμη, γιατί πραγματεύεται το θέμα της σχέσης στίξης και προφορικότητας σφαιρικά.

6. Άλλωστε η ανάγκη για μια νέα κριτική έκδοση του *Μαρτυρίου* είναι ένα θέμα που έχει απασχολήσει στο παρελθόν τη συγγραφέα. Βλ. 38, σημ. 43.

7. Ένα παράδειγμα από τον Μιχαήλ Χωνιάτη: ἄρμα τοῦ νέου Ἰσραὴλ καὶ ἱππεὺς αὐτοῦ, πῶς ἀθρόως οὕτως ἡρπάγῃς ἐν συσσεισμῷ καὶ κλονήσῃ τῶν ἡμετέρων ψυχῶν; (Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα*, τ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1879, 260,11-13).

Σχετικά με το κάπως προβληματικό χωρίο: *Νίκαια*, τὸ τῆς κατὰ Ἀρείου νίκης χωρίον, ἐν ᾗ τὰς τῆς ὀρθοδόξου κρηπίδας πίστεως προεβάλετο, τριακοσίοις δέκα καὶ ὀκτὼ σοφοῖς ἀρχιτέκτοσι προσχρησάμενος (σ. 92, 21-25), η Κιαπίδου διορθώνει το προσχρησάμενον του χειρογράφου (πρὸς προσχρησάμενον συγκεκριμένα) και των προηγούμενων εκδοτών, θεωρώντας ότι υποκείμενο της μετοχής είναι ο Χριστός, που αναφέρθηκε στη σειρά 18 σε προθετική διατύπωση (κατὰ Χριστοῦ βλ. το σχόλιο 56 στη σελ. 239). Οι εκδότες μάλλον θεωρούν ως υποκείμενο το χωρίον, αν και η αναφορική αντωνυμία ἡ αναφέρεται στη λέξη *Νίκαια*. Ασχέτως όμως αυτής της διόρθωσης, που θα μπορούσε να συζητηθεί περαιτέρω, νομίζω ότι σωστά διορθώνεται το ρήμα σε προεβάλετο, από το προσελάβετο του χειρογράφου και των Finetti, Iliev, καθώς και από το προσεβάλετο του Gautier. Το νόημα φαίνεται να είναι αυτό που αποδίδεται στη μετάφραση ως (σ. 93): «(ο Χριστός) έθεσε τα θεμέλια της ορθόδοξης πίστης». Ως παράλληλο χωρίο προς στήριξη της διόρθωσης θα μπορούσε να χρησιμεύσει ο στίχος Ψ 255 της *Ιλιάδος*: *θεμειλιά τε προβάλοντο*.

Στην έκδοση της Κιαπίδου υπάρχουν, κατά τη γνώμη μου, και λίγα σημεία που χρήζουν περαιτέρω συζήτησης. Τα αναφέρω ακολούθως:

– και ποῖον κατὰ Χριστοῦ ἀξίωμα (σ. 136,24): Οι λάρνακες των μαρτύρων ανέφεραν τα αξιώματα που έλαβε ο καθένας «σύμφωνα με τον Χριστό» (έτσι η μετάφραση στη σ. 137). Παρότι η γραφή κατὰ Χριστοῦ, κρίνοντας από την απουσία της στο υπόμνημα, φαίνεται ότι παραδίδεται από το χειρόγραφο (υιοθετήθηκε και από τους προηγούμενους εκδότες), πιστεύω ότι δεν ταιριάζει νοηματικά. Η σύνταξη κατὰ + γενική στη χριστιανική γραμματεία δηλώνει συνηθέστατα εχθρική διάθεση (πβ. σ. 92,18: κατὰ Χριστοῦ και σ. 92,22: κατὰ Ἀρείου μέσα στο ίδιο το *Μαρτύριον*). Στο TLG υπάρχουν 388 καταχωρίσεις για τη συνεκφορά κατὰ Χριστοῦ, τις οποίες έκανα τον κόπο και είδα μία προς μία. Όλες ανεξαιρέτως δηλώνουν την εχθρική διάθεση των πολεμίων του Χριστιανισμού (Εβραίων, αιρετικών κ.λπ.) προς το πρόσωπο και τη διδασκαλία του Χριστού, εξαιρουμένης μίας που προέρχεται από ομιλία που αποδίδεται στον Πρόκλο Κωνσταντινουπόλεως (5ος αι.). Εκεί βρίσκουμε το εξής χωρίο: *Νόει τοῖνυν τοῦ κατὰ Χριστοῦ μυστηρίου τὴν ἀπόρρητον οἰκονομίαν*. Το κατὰ Χριστοῦ μυστηρίου έχει τη σημασία: «(τὴν οἰκονομίαν) που σχετίζεται με το

μυστήριο του Χριστού»⁸. Αυτή η σημασία δεν ταιριάζει απόλυτα με το χωρίο του *Μαρτυρίου* που εξετάζουμε. Το «σύμφωνα με τον Χριστό» (δηλαδή «κατά μίμηση του παραδείγματος του Χριστού») της μετάφρασης αποδίδει σωστά το νόημα, που θεωρώ ότι προϋποθέτει τη διόρθωση της συνεκφοράς σε *κατὰ Χριστόν*.

- *πείθει αὐτοῖς* (σ. 202, 8, παρ. 50): Η φράση προέρχεται από ακόμα ένα προβληματικό χωρίο που δέχθηκε εκτενείς διορθώσεις από τους εκδότες, όπως προκύπτει από το υπόμνημα. Εστιάζω σε αυτό το σημείο, όπου η Κιαπίδου δέχεται μεν τη διόρθωση του Gautier στο *τῆς* του χειρογράφου σε επαναληπτική αντωνυμία, αλλάζει όμως το *αὐτοὺς* του Gautier σε *αὐτοῖς*, επιδιώκοντας ίσως να μείνει πιο κοντά στη φωνητική γραφή του χειρογράφου (*τῆς* - (*αὖ*)*τοῖς*). Ωστόσο, το ρήμα *πείθω* συντάσσεται κανονικά με αιτιατική (η περίπτωση εδώ) ή με απαρέμφατο. Ο μέσος τύπος μπορεί να συνταχθεί με δοτική, αλλά τότε το νόημα θα άλλαζε (*πείθομαι τινί* = υπακούω). Συνεπώς μάλλον θα έπρεπε να παραμείνει το *αὐτοὺς* του Gautier.

- *καταλυτήν* (σ. 82, 5): Με βάση το υπόμνημα, το χειρόγραφο παραδίδει *καταλύτην*. Πρόκειται για έναν απολύτως σωστό τύπο που μάλιστα απαντά πολύ συχνότερα από τον οξύτονο τύπο στη βυζαντινή γραμματεία (πβ. Lampe, *A patristic Greek lexicon*, s. v. *καταλύτης*). Άρα θα μπορούσε να μείνει η γραφή του χειρογράφου.

- *Κώνσταντος* (σ. 68, 3) και *Βλαδιμηρός* (σ. 170, 13): Στην πρώτη περίπτωση το κείμενο εννοεί τον Κωνσταντίο Χλωρό. Η Κιαπίδου εξηγεί στα σχόλια (σχόλιο 5, σ. 222): «Στην παρούσα έκδοση δεν διορθώνεται η γραφή του χειρογράφου *Κώνσταντα* σε *Κωνστάντιον*, διότι η ίδια απαντά σταθερά σε όλο το κείμενο». Νομίζω ότι θα έπρεπε να δηλώνεται στο υπόμνημα η διατήρηση της γραφής του χειρογράφου γιατί δημιουργείται σύγχυση στον αναγνώστη που δεν λύνεται πριν αυτός ανατρέξει στα σχόλια. Η δεύτερη περίπτωση είναι διαφορετική, γιατί το *Βλαδιμηρός* παραδίδεται από το χειρόγραφο. Αυτός ο τύπος είναι όντως

8. M. AUBINEAU, Proclus de Constantinople, in illud: “Et postquam consummati sunt dies octo” (*Lc* 2,21), στο: E. LUCCHESI – H. D. SAFFREY (επιμ.), *Mémorial André-Jean Festugière. Antiquité Païenne et Chrétienne* (Cahiers d’Orientalisme 10), Γενεύη 1984, 199-207, 202,6. Η γαλλική μετάφραση (σ. 207): «Médite donc l’économie ineffable du mystère du Christ».

πιο συχνός στη βυζαντινή γραμματεία, ωστόσο στα σχόλια (σχόλιο 105, σ. 253) απαντά και ο τύπος *Βλαδίμηρος*, σε παράθεση χωρίου από τον *Βίο Κλήμεντος* του Θεοφυλάκτου. Πιστεύω λοιπόν ότι θα μπορούσε να σχολιαστεί η επιλογή της γραφής *Βλαδιμηρός* στα σχόλια.

Η μετάφραση είναι επιτυχής. Μερικές μόνο παρατηρήσεις σε επιλεγμένα σημεία:

– «Εφόσον πρόκειται για δημιουργήματα και έγιναν εξαιτίας μας» (σ. 119): Έτσι μεταφράζεται το: *Κτίσματα γὰρ ὄντα, καὶ δι' ἡμᾶς τὸ εἶναι λαβόντα* (σ. 118,45-46). Το *δι' ἡμᾶς* νομίζω είναι καλύτερο να αποδοθεί: «για χάρη μας» (πβ. στο *Σύμβολον τῆς Πίστεως*: *τὸ δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους*, αλλά και ένα άλλο χωρίο στο *Μαρτύριον* που εκφράζει ακριβώς το ίδιο νόημα (σ. 148,20-21): *ὡς κτίσματα καὶ δοῦλα καὶ ὑποχείρια, οὐ μόνον Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων*).

– «Αυτή η πίστη, εξαιτίας της οποίας εγώ πεθαίνω σήμερα» (σ. 161). Απόδοση του: *ἡ πίστεως αὐτῇ... δι' ἧς ἐγὼ τελειοῦμαι σήμερον* (σ. 160, 36-37). Έχω την αίσθηση ότι εδώ ο ομιλών (Ενραβωτάς) που πρόκειται να εκτελεστεί αναφέρεται συγκεκριμένα στη μετά θάνατον ζωή, που «τελειοποιεί / ολοκληρώνει» τον άνθρωπο. Αν ανατρέξουμε στον Lampe, θα βρούμε χωρία που βρίσκονται πολύ κοντά στο αντίστοιχο του *Μαρτυρίου* και άρα υποστηρίζουν αυτή την ερμηνεία, όπως: οἱ διὰ πίστεως τελειούμενοι (πβ. *A patristic Greek lexicon*, s. v. *τελειώω*, 4: «complete, perfect»). Βέβαια υπάρχει και η σημασία του ρήματος *τελειώω* ως «πεθαίνω» (ό.π., 3: «of end of life»: *ἐτελειώθη ὁ δρόμος τῶν ἁγίων ἀποστόλων*), νομίζω όμως ότι η πρώτη ερμηνεία (που θα απέδιδε το χωρίο ως: «μέσω της οποίας (πίστεως) εγώ αγγίζω την τελείωση σήμερα») υποστηρίζεται και από τον διάλογο του Ενραβωτά με τον άνθρωπο που του δίδαξε τον Χριστιανισμό πιο πριν στο κείμενο. Αυτός ο άνθρωπος του εξηγεί ότι οι Χριστιανοί: *καὶ θανόντες, εἰς τὴν αἰώνιον καὶ ἀθάνατον ζωὴν μετετέθησαν* (σ. 154, 40-41). Έτσι, όταν έρχεται η ώρα για τον Ενραβωτά να βρεθεί μπροστά στον θάνατο, τα λόγια του ακούγονται σαν αντήχηση ὅσων διδάχθηκε προηγουμένως.

– «άνδρες που ζούσαν έναν αδιάφορο βίο» (σ. 211): Μεταφράζεται έτσι το: *ἄνδρες ἀδιαφόρως ζῶντες* (σ. 210,22). Πρόκειται για στρατιώτες που εισέβαλαν με θράσος στην εκκλησία των μαρτύρων. Κατ' αρχάς η μετάφραση δίνει την εντύπωση ότι ο Θεοφύλακτος κρίνει τη ζωή των στρατιωτών ως «αδιάφορη»,

δηλαδή δίχως ενδιαφέρον, ενώ εννοείται πως η ζωή τους «διακρίνεται από αδιαφορία», άρα οι ίδιοι την επιδεικνύουν. Εντούτοις, το *ἀδιαφόρως* δεν δηλώνει εδώ απλά έναν τρόπο συμπεριφοράς «αδιάφορο» με τη σημερινή σημασία της λέξης. Πιο συγκεκριμένα, *ἀδιαφόρως* από ηθική σκοπιά συμπεριφέρονται οι άνθρωποι που ζουν χωρίς τον φόβο και την έγνοια του Θεού (βλ. *A patristic Greek lexicon*, s. v. *ἀδιαφόρως*, 2). Μάλιστα, σε μια περίπτωση (στον Αθηναγόρα) το επίρρημα σχετίζεται με την πράξη της συνουσίας (ό.π., 3: «promiscuously» στο λεξικό του Montanari μεταφράζεται κάπως ελεύθερα ως: «ασελγώς»). Συνεπώς, το κείμενο φαίνεται να υπονοεί την ασέβεια, ενδεχομένως και την ακολασία των στρατιωτών. Όπως και να έχει, θα μπορούσε να έχει ενταχθεί στα σχόλια η συζήτηση γύρω από την απόδοση της λέξης.

Η τρίτη ενότητα του βιβλίου αποτελείται από τα σχόλια. Εδώ δίνονται χρήσιμες ιστορικές και πραγματολογικές πληροφορίες. Θα μπορούσαν πάντως να υπήρχαν κάποια που θα αφορούσαν στις διάφορες γραφές του κειμένου, καθώς και άλλα στα οποία η συγγραφέας θα εξηγούσε ή θα συζητούσε τις μεταφραστικές της επιλογές. Να σημειώσω επίσης και ένα παρόραμα στο σχόλιο 92 της σελίδας 249 στο χωρίο: *Μιχαήλ ἄρα τότε τὴν βασιλείαν εἶχεν, ὁ Θεοφίλου υἱός*. Η συγγραφέας γράφει: «Μιχαήλ Γ΄, ο επονομαζόμενος και Τραυλός». Στην πραγματικότητα, το προσωνύμιο «Τραυλός» δόθηκε στον Μιχαήλ Β΄, παππού του Μιχαήλ Γ΄. Ο τελευταίος έμεινε γνωστός ως «Μιχαήλ ο Μέθυσος».

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω κάποια τυπογραφικά παροράματα που προφανώς δεν οφείλονται στη συγγραφέα αλλά στην τυπογραφική επιμέλεια του βιβλίου. Τα σημειώνω παρακάτω:

- *competus* αντί για *completus* (σ. 11).
- *Ίουστινιανῆς* αντί για *Ίουστινιανῆς* (σ. 16).
- *Aktes des VIe* αντί για *Actes de VIe* (σ. 39, σημ. 44).
- *καθιστᾶ* αντί για *καθιστᾷ* (σ. 70,36 και στα σχόλια, σ. 233).
- *ὦν* αντί για *ὦν* (σ. 80, 26).
- *οἶμαι* αντί για *οἶμαι* (σ. 94, 41).
- *ἡγάπησεν* και *ἥξει* αντί για *ἡγάπησε* και *ἥξει* (σ. 122, 68-69 και στο Apparatus fontium).
- *ἦ* αντί για *ἦ* (σ. 146, 22).
- *μή* αντί για *μή* (σ. 148, 30).
- *ἔξομεν* αντί για *ἔξομεν* (σ. 178, 25).

- οὗς ἀντί γὰρ οὗς (σ. 216, 14).
- ἡτοίμασεν ἀντί γὰρ ἡτοίμασεν (σ. 218, 15).
- Κατὰ ἀντί γὰρ Κατὰ (σ. 239, σχόλιο 57).

Ξεχωριστά πρέπει να δούμε την επιλογή του τύπου ἥλατο ἀντί ἥλατο (σ. 204,11 και στο Apparatus fontium, καθώς και στα σχόλια, σ. 258, σχόλιο 120). Στο TLG ο τύπος με ψιλὴ δίνει 6 αποτελέσματα, εκ των οποίων 1 προέρχεται από παλαιότερη έκδοση του *Μαρτυρίου*, 1 από το λεξικό του ψευδο-Ζωναρά, όπου όμως απαντά και ο τύπος με δασεία, και ακόμη 1 από σχόλια στον Αριστοφάνη, όπου όμως ο σύγχρονος εκδότης σημειώνει δίπλα «(sic)». Στον αντίποδα, ο τύπος με τη δασεία, τον οποίο και θα επέλεγα, δίνει 172 αποτελέσματα. Εν προκειμένω, εφόσον το ἥλατο υπάρχει στο TLG, δεν είναι ξεκάθαρο αν στο παρόν βιβλίο η εμφάνισή του τρεις φορές αποτελεί επαναλαμβανόμενο τυπογραφικό παρόρραμα ή επιλογή της συγγραφέως.

Συνολικά, η έκδοση του *Μαρτυρίου* από την Κιαπίδου αποτελεί καλοδεχούμενη συμβολή στη μελέτη της αγιολογίας των μέσων βυζαντινών χρόνων, προσφέροντας μια καινούργια έκδοση που πλέον είναι πολύ εύκολα προσβάσιμη στους ειδικούς μελετητές, αλλά και τους φοιτητές. Το γεγονός αυτό αφήνει ελπίδες για περαιτέρω έρευνα που θα εστιάζει σε λογοτεχνικές και ιδεολογικές πτυχές του *Μαρτυρίου*, με σκοπό την καλύτερη κατανόηση της βυζαντινής αγιολογικής παραγωγής συνολικά⁹. Κλείνοντας, πρέπει πάντως να υπογραμμισθεί πως οι εκδοτικοί οίκοι που αναλαμβάνουν την κυκλοφορία στο εμπόριο κριτικών εκδόσεων θα πρέπει να είναι δυο φορές πιο προσεκτικοί στη δουλειά τους, ώστε να αποφεύγονται τυπογραφικές απροσεξίες όπως εκείνες που παρέθεσα ανωτέρω. Ειδικά μέσα στο πρωτότυπο κείμενο καλό είναι να μην υπάρχουν λάθη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

Αθήνα

9. Να αναφερθεί εδώ ο τόμος P. ROLOS (επιμ.), *Medieval Greek storytelling. Fictionality and narrative in Byzantium*, Wiesbaden 2014, που περιέχει, μεταξύ άλλων, μελέτες πάνω σε πτυχές της βυζαντινής αγιολογίας με πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις, τόσο αφηγηματικής, όσο και ιδεολογικής υφής. Ο συνδυασμός καλών κριτικών εκδόσεων με τέτοιας ποιότητας δευτερογενείς πηγές θα δώσει φυσικά ώθηση στη σχετική έρευνα.

